

"Det skall komma en dag, då det, som nu är fördolt, skall framdragas i ljuset av tiden och den fortsatta forskningen. En generation räcker inte till för att utforska så stora ting. . . Det kommer därför att behövas en lång följd av generationer för att förklara sådant. Det skall komma en tid, då våra efterkommande skall förvåna sig över att vi inte kände till vad som för dem kommer att vara uppenbart."

Seneca d y 4 F - 65 E.

I TRETTIOÅRIGA KRIGETS ELFTE TIMME

Svenska regeringen uppmanar befälhavaren i Tyskland till plundring. Tre månader före slutet av ett krig som varat i trettio år plundrar svenskarna kejsar Rudolfs "Kunst. und Wunderkammer" i Prag.

Ända fram till det begynnande 1600-talet stod den andliga odlingen i Sverige på en generande låg ståndpunkt. Det som funnits skövlades med klostren under Gustav Vasa. Landets enda högskola i Uppsala låg nere och togs upp på allvar först efter Uppsala möte 1593. Skolväsendet var primitivt i den mån det förekom och handlade huvudsakligen om kristendomsundervisning. Under hela senare delen av 1500-talet fanns det i Sverige endast ett tryckeri, som knappt kunde ge sysselsättning för ett par tre personer.

Under Gustav II Adolfs regering påbörjades en del förbättringar. Främst genom inkallandet av skickliga utländska lärare, nya professurer och kompletteringar av boksamlingarna. Ekonomien satte emellertid spärrar för inköp av de då dyra böckerna. Landets läge, som ett utmarksland vid sidan om de gamla rika kulturländerna, gjorde att de dåtida kringresande bokförsäljarna sällan kom så långt. Den första boklådan i Sverige startades först 1599 av en tysk, Herman Sulken.

Ur alla avseenden ställde det sig förmånligare att förena de många fälttågen med plundringar och det blev också svenskarnas 1600-talsmelodi. Under krigen 1621-1650 kom man på kontinenten över de dyraste och mest välförsedda boksamlingarna, som fanns vid den här tiden. Verksamheten fortsatte under Karl X Gustavs polska och danska krig för att sluta med Karl XII:s haveri genom skärmytslingen vid Poltava och där tog också de svenska planerna på stormakts- och Europaväldet slut, men innan vi kommer så långt bör vi som ytterligare plattform till Roskildefördraget, snabbt gå över 1640-talet och första delen av 1650-talet.

Sedan Lennart Torstensson efter Baners död fick befälet över de svenska stridskrafterna i Tyskland företog han sitt tåg mot Schlesien. Svensk-tyske generalen Hans Kristofer von Königsmarck kom efter diverse förvecklingar till Sonnenwalde den 19 april 1642. Svenskarna lyckades inte i första omgången betvinga staden, men ett nytt försök gjordes natten mellan den 22 och 23 april. Det lyckades bättre. Flertalet av stadens försvarare låg nämligen berusade efter segerfesten, - belöningen för det lyckosamma försvaret.

De svenska knektarna, som nu fått stor vana vid sin hantering, plundrade den olyckliga staden och därefter satte man eld på den. Följande dag stod hela staden i lågor. Även den vackra kyrkan blev lågornas rov. Den 23 april kapitulerade slutligen slottets sachsiske kommandant.

Efter Köningsmarcks avfärd blev Johannes Levi von Sommerlad utsedd till svensk kommandant. Denne förde med våldsamt hand sitt regemente i ruinstaden. Nu strök resterna av den kvarvarande egendomen med. Det som invånarna lyckats gömma undan togs, liksom det som hade något värde i slottet. Det mest värdefulla där torde ha varit biblioteket, som togs om hand av svenske generalen Johan Lilliehök. Resterna av bibliotekets värdefulla böcker, bland andra några av Martin Luthers skrifter, finns nu i olika bibliotek i Sverige och företrädesvis då i Lunds universitetsbibliotek och i den Bielkeska samlingen på Skokloster.

Schlesien kom att bli en av de provinser i Tyska Riket som led mest av det långvariga kriget. Svenska och sachsiska härar genomkorsade landet vid flera tillfällen. Breslau utsattes för svåra och meningslösa plundringar 1632 av sachsarna. Tio år senare var det svenskarna under Torstensson. Några dagar efter dåden i Sonnenwalde eller den 24 april 1642 intog Torstensson efter hårdnackat motstånd Glogau. Här föll ett stort byte av krigsförnödenheter i svenskarnas händer. Även bibliotek, det sedvanliga svenska intresseområdet, plundrades i Glogau av Torstensson. Minnen av detta finns nämligen på Skokloster där det förvaras ett hundratal volymer ur ståthållaren Rudolf von Zedlitz bibliotek.

Häriifrån fortsatte Torstensson in i Mähren där Olmütz intogs. Han återvände därefter till Schlesien där han under olika strövtåg intog Fraustadt, Herrstadt, Frachenberg, Praussnitz, Gurau samt Steinau, Peachwitz, Wolau och Lembus.

Under detta krigs- och plundringståg kom svenskarna över ett enormt rikt byte. Utan rangåtskillnad deltog såväl låg som hög i sökandet efter värdeföremål. Det berättas att det gick så långt, att såväl officerare som meniga gjorde sådana förtjänster på plundringsgods, att de helt enkelt kunde lämna hären för ett bekymmersfritt privatliv! De som inte på legalt sätt kunde avskiljas rymde sin kos med sina förmögenheter.

Genom soldateskens vårdslöshet i Glogau uppkom det eld i staden, varvid aderton av de förnämsta husen och kyrkan brann ner. Ögonvittnen har relaterat den fruktansvärda plundringen och om det öde som övergick St Nicolaidomen där allt förstördes. Jesuiternas bostäder plundrades och brändes. Alla deras värdesaker och dokument föll i svenskarnas händer. De värdehandlingar och böcker man inte brydde sig om slet man sönder och brände upp. Mindre rester av dessa bibliotek finns nu i Sverige, dels i Lund och dels i Bjelkesamlingen och Brahe-Wrangellssamlingen på Skokloster.

Högt uppsatta personer i den svenska huvudstaden uppmanade Torstensson brevledes, att han skulle omhändertaga biblioteken i de "papistiska" orter han lyckades betvinga. I januari månad 1643 skrev således Axel Oxenstierna till Torstensson, - att dessa bibliotek skall reserveras för svenska staten för att förbättra boksamlingarna vid rikets gymnasier och akademier. I det avsendet fäste han Torstenssons uppmärksamhet på bland annat biblioteken i Neisse, som Torstensson intagit året innan.

- Så var det då sagt, den svenska regeringen uppmanade befälhavaren i Tyskland till plundring och lämnade till och med anvisningar på var skatterna förvarades. Men skedde även detta under täckmantel av den omstridda trosinriktningen? - i så fall finns det skäl att fråga vad svenskarnas deltagande i kriget egentligen gick ut på.

Färden gick vidare. Den 4 juni 1642 kapitulerade kommandanten i Olmütz - Antonio Miniati för Lennart Torstensson. Här kom man över pengar, kanoner och ammunition. Många av stadens invånare var på väg därifrån med sin värdefulla lösegendom när de överraskades av en svensk strövkår, som tog hand om den rika fångsten. En österrikisk trupp kom emellertid sina landsmän till hjälp och så kunde det för en gångs skull sluta lyckligt.

Enligt kapitulationsurkunden skulle de kyrkliga institutionerna, klostren och präster och klosterfolk lämnas i fred, liksom det närbelägna klostret Hradisch. Ett halvt år efter ackordet vaknade Axel Oxenstierna i den svenska maktborgen. I Sverige kände man nämligen till, att det fanns rika biblioteksskatter i Olmütz. Torstensson fick ännu en påminnelse att det gällde att utöka de vetenskapliga biblioteken i Sverige och gav därför order om inventering och beslag! Som vi erfarit i andra sammanhang betydde ingångna avtal inget för svenskarna.

Trots vad man således kommit överens om plundrades jesuiternas stora bibliotek. Likaledes beslagtogs de värdefullaste böckerna ur dominikanernas, bernhardinernas och kapuzinernas kloster. Det sistnämnda lät för övrigt Torstensson för säkerhets skull jämna med marken. Det räckte inte med detta, även Allhelgonaklostrets boksamlingar gick samma väg, liksom en mängd värdefulla och mycket sällsynta böcker samt 1100- och 1200-talshandskrifter ur det gamla domkyrkobiblioteket. Därtill undersöktes även privata boksamlingar, som plundrades lika skoningslöst, oberoende av om ägarna tillhörde det andliga eller det borgerligaståndet.

Premonstratenserklostret Hradisch blev fullständigt förstört under sommaren 1642. Klostret blev lågorna rov och biblioteket skingrades. Betydande delar hamnade hos de "bokhungriga" svenskarna, som dock inte förstod bättre än att de använde en del av samlingarna som förladdningar i sina kanoner! - vilket för övrigt också lär ha förekommit med det värdefulla domkyrkobiblioteket. Ett i sanning barbariskt litteraturintresse.

I maj månad 1647 var de stora bokskatterna "i säkerhet" i svenskarnas huvudstad.

Böhmen blev också en tummelplats under detta förfärliga krig. Svenska och sachsiska härar under Baner stod i juli 1634 utanför Prag. 1639 var han på nytt på samma ställe och 1643 var det Torstenssons tur. Denne lät då plundra flera orter som Münchengrätz, Weisswasser och Turnau liksom ett flertal slott som Dubberwitschy, Kosty och Plös Kowitz. I januari 1645 kom Torstenssons andra infall i Böhmen. Två år senare föll staden Eger likaledes i Böhmen. Den här gången leddes de svenska styrkorna av Carl Gustaf Wrangel, som i vanlig ordning lät "inventera" förekommande dyrbarheter i staden. Bland Skoklosters samlingar finns flera vapen liksom ett dyrbart skåp av Eger-tillverkning. Föremålen kan med

säkerhet sättas i förbindelse med Wrangels vistelse i den erövrade och plundrade staden.

Vid den här tiden hemsöktes även Bajern ännu en gång med svåra härjningar 1646 och 1648. Här förenade sig fransmännen under Turenne och svenskarna under Wrangel. Överfallen beskrivs som de värsta som förekommit i form av plundring och meningslös ödeläggelse.

Efter det framgångsrika slaget vid Jankau i början av 1645 kunde Torstensson obehindrat gå genom Mähren mot kejsarens Wien. Han fick dock dra sig tillbaka till Mähren, då det tilltänkta understödet från furst Georg Rakoczy av Siebenburgen uteblev. Torstensson, som inte ville bli utan byte, skickade ut generalmajoren Mortaigne för att besätta Nikolsburg och den 6 april 1645 föll staden och slottet.

Stort byte av kanoner och ammunition togs liksom det sedvanliga nämligen, ett stort och dyrbart bibliotek som Alexander von Erskien tog hand om för vidare befordran till Sverige. Det skulle visa sig, att detta bibliotek var ett av de allra största som de "litteraturhungliga" svenskarna hemförde som "krigsbyte". Värdet med dagens mått kan inte beräknas, eftersom så gott som hela biblioteket daterade sig till tiden före 1590.

Detta enorma bibliotek, som omfattade flera tusen böcker och skrifter finns numera utspritt på ett flertal bibliotek i Stockholm, Uppsala, Lund, Linköping, Västerås och Strängnäs med flera.

1645 tvingades tyske kejsaren att utse ombud till den stora fredskongressen, som sedan 1643 sammanträtt i Osnabrück och Münster. I Osnabrück underhandlade protestanterna med kejsarens ombud. I Münster fördes förhandlingarna mellan kejsaren, de tyska katolikerna och Frankrike samt mellan Spanien och Holland.

Freden fanns inom räckhåll sommaren 1648. Under det sista årtiondet hade det ursprungliga religionskriget utvecklats så, att allt tal om de olika trosuppfattningarna hade upphört. Mest gick det ut på att skaffa underhåll åt soldatesken och byte åt befälet. Under tiden pågick årslånga förhandlingar i Osnabrück och Münster. De svenska befälhavarna i Tyskland syntes inte särskilt angelägna om ett slut på kriget och när så fredsförhandlingarna började komma in på sjunde året tog man upp en gammal önskedröm nämligen, att inför hotet om en förestående fred, gällde det att förse sig där de återstående skatterna fanns. Kejsarens Prag blev målet. - Men skulle man hinna, man var redan i krigets elfte timme.

I Prag fanns den ryktbara kejsarliga konst- och skattkammaren och andra stora rikedomar. Grundaren av rikedomarna i skattkammaren, kejsar Rudolf II, anses ha varit en av de mest entusiastiska konstsamlare som någonsin funnits. Samlingarna var dels egna och dels arvegods efter fadern kejsar Maximilian II. Rudolf inrättade sitt hov i Prag och medförde från Wien grunden till "Rudolphinische Kunst- und Wunderkammer".

I juli 1648 skickade Wrangel sin underbefälhavare, svensk-tyske generalen Hans Christian von Königsmarck österut mot Böhmen, genom det av Johan Baner

förhärjade och utarmade landet. Natten till den 16 juli nalkades han Prag. Det gällde att överraskande bemäktiga sig staden och till det fick han hjälp från insidan i form av kejsarliga översten Ottowalskys förräderi. Redan samma morgon var "Lilla sidan" av Prag i svenskarnas händer. Här låg också det eftertraktade målet, den gamla kungaborgen Hradschin och flertalet av den förnämna adelns slott.

Köningsmarck gick grundligt tillväga. I tre dagar utplundrades Prag på den vänstra sidan av Moldau. Det som inte sachsarna lade beslag på 1631 försvann nu. Oersättliga konstskatter och stora mängder sällsynta litteraturalster och konstverk forslades lassvis genom Tyskland, till det kulturhungerande svenska landet. Köningsmarck lär enbart i guld och silver ha skickat inte mindre än fem vagnar norrut för egen räkning! Ryktet om kejsar Rudolfs skattkammare var heller inte överdrivet, här fann plundrarna de mest sällsynta samlingar och kostbarheter i oräkneliga mängder.

Här förvarades också värdefulla planschverk, dyrbara tryck, oersättliga konstverk av kända mästare och sällsynt praktfulla handskrifter, bland vilka bör nämnas de oersättliga Codex argenteus och Codex giganteus. Till detta kom det furstliga Ursini-Rosenbergska biblioteket, - en av 1600-talets allra förnämsta boksamlingar i hela världen. Biblioteket hade för övrigt för endast ett år sedan flyttats till Hradschin från Wittingau. Man ville nämligen ha en så säker förvaringsplats som möjligt.

Det skulle föra för långt att inom den här ramen uppräta ett inventarium, om det över huvudtaget skulle vara möjligt, över hela bytet. Men låt oss ändå ta ännu några exempel, som en unik, för att inte säga utsökt, vapensamling och stora mängder konstindustriella ting. I den vägen kan nämnas guld- och silverkärl, arbeten av kristall, agat och elfenben och inte mindre än 3000 dussin diamanter, konstrika ur, turkos besatta sadlar, väldiga silverkandelabrar, speglar och tusentals andra dyrbara saker, som till exempel Karl V:s sköld och mängder av kuriosa exempelvis mumier med mera. Den omtalade skölden förvaras för övrigt på svenskarnas stöldförråd Skokloster, liksom stora mängder av det övriga godset från den gamla kungaborgen Hradschin i Prag.

Plundringarna gick i rasande takt. Det gällde att snabbast möjligt göra de nödvändiga inventeringarna. Man kände nämligen vid det här laget väl till skisserna till 16:e artikeln i det kommande fredsfördraget i Osnabrück, - att det "krigsbyte" som ej var bortfört då freds urkunden skrevs under skulle återställas!

Den 5 augusti fick drottning Kristina underrättelsen om det lyckade kapet och gav genast skriftliga order och föreskrifter om de erövrade biblioteken och dyrbarheterna från konstkammaren. Härens generalissimus, kusinen Karl Gustav fick ansvaret med följande rekommendation:"- - - jemväl hvad wij elliest hafva Köningsmarck tillskrifvit, serdeles om Archivo, Biblioteken och Kunst Cammaren, serdeles recommenderende att de ju förr ju heller skaffas neder till sjökanten och dädan föras hit ifver."

Biblioteken packades i trettio stora kistor. Detta och alla Hradschins enorma dyrbarheter och mycket annat måste "ju förr ju heller" ut ur den plundrade staden. Man visste ju inte vad som kunde hända därborta i det fjärran Osnabrück.

Hradschins salar var tomma. Det enda som fanns kvar var några sönderslagna gips- och marmorbilder och en mängd tomma tavelramar, ur vilka svenskarna skurit ur konstverken!

Tavelgalleriet uppgick för övrigt till omkring 1 800 nummer representerande ett stort antal mästare och låt oss för ro skull peka på några; - Michelangelo, Raffaello, Corregio, Tiziano, Palma Vecchio, Paolo Veronese, Frans Floris, Albrecht Dürer, Lucas van Leyden, Jan van Hennessen, Leonordo da Vinci, Andrea del Sarto, Hans von Achen, Ulrich Steyern, Joseph Heinz, Lucas Cranach, Joachim Bueckeeler, Qvinten Massys. Otho van Veen, Giuseppe Salviati, Antonio Allegri, Francesco Penni, Cornelis van Poelenburgh, Ludvig Refinger, Abraham och Hans Schöpfer, Frans Lenx, Pieter Danckers de Rij, Georg Penz, Ruprecht Heller, Henrik de Clerck, Hans Bol, Jan Massy, Orlando Fiaco och många, många andra dåtidens mästare med verk som i vår tid representerar nära nog oöverskådliga belopp.

Färden gick flodledes norrut på Elbes vatten. Bytet fick emellertid övervintra i den mecklenburgska fästningen Dömitz. Den annalkande vintern gjorde den fortsatta färden omöjlig, tillräckligt antal foror saknades och vägarna var i det närmaste ofarbara.

Så snart drottningen fick veta vad som hänt beordrade hon kommandanten i Wismar, att trots svårigheterna "genast" transportera godset till Wismar och vid första öppna vatten skicka det vidare till Stockholm. På våren 1649 gick så färden vidare till huvudstaden vid Mälaren. I slutet av maj var allt godset äntligen i "säkerhet" i Stockholm. Vasadrottningen var i extas och började planera för att utvidga sin borg för att få plats med allt, - frukterna av hennes enträgna uppmaningar till pfalzgreven att uppmärksamma Prags skatter.

Av vad vi hittills redovisat i form av fragmentariska noteringar om de svenska plundringarna alltifrån Riga och framåt i tiden, finner vi, att svenskarna med vapnets hjälp förskaffat sig stora och dyrbara byten i form av konstföremål, stora bibliotek och väldiga konstsamlingar. Allt vad man intill "Pragkuppen" bortrövat överskuggades emellertid av vad man kom över i Prag.

Utom de kungliga biblioteken och konstkammaren blev också en mängd andra slott och kloster plundrade. En av de svårast hemsökta institutionerna var Strachowklostret. Ett vittne berättade, att några av de svenska fältprästerna tog sig in i klostrets bibliotek och valde ut de böcker de ville ha med sig. Thomasklostret hade en boksamling om cirka 10000 band. Här lyckades man dock i sina ansträngningar att få behålla det mesta i bokväg, sedan man i stället erbjudit svenskarna sex silverskedar och en guldbägare!

Jesuiternas bibliotek gick samma väg. Åtskilligt av det sammanlagda plundringsgodset stannade hos svenskarnas officerare och knektar. Merparten dock hos Königsmarck och Alexander Erskine - en av de största boktjuvarna. Biblioteken införlivades senare med drottning Kristinas bibliotek, där bibliotekarien Isak Vossius ordnade det hela i tjugo olika avdelningar.

Bytet var som antytts sagolikt. Ur ett inventarium upprättat 1652 av drottningens intendent markis Du Fresne finner man bland annat, 470 tavlor, 69 bronsfigurer,

flera tusen medaljer, 179 elfenbensarbeten, 26 bärnstensarbeten, 24 saker av korall, 660 prydnadskärl av agat, kristall mm., 174 fajanssaker, en stor dyrbar servis, 403 indiska kuriositeter, 2 väggskåp av ebenträ med guld och silverinläggningar, 16 kostbara ur, 185 arbeten av ädelstenar, flera lådor fulla av oslipade diamanter, 317 matematiska instrument m m i stora mängder.

Pfalzgreven Karl Gustav lockades således också till Prag av möjligheterna till lättfångat byte, speciellt utsänd av sin härskarinna i Stockholm. Han deltog för övrigt utan framgång i svenskarnas fortsatta belägring, av den resterande delen av staden på högra Moldaustranden. Trots förstärkningar lyckades inte plundringshären i sitt uppsåt och som ett streck i räkningen ingick så meddelandet om freden i Osnabrück, - slutet på det första stora världskriget.

Nog får väl det anses ha varit ett nidingsdåd, grundat på privata intressen, att till varje pris och utan hänsyn under krigets täckmantel föröva grova skövlingar, hemsökelse och mord dagarna innan freden slöts på ett krig som varat i trettio år.

Dyrbarheterna från Prag är inte längre samlade. De har skingrats på olika håll. En del har förstörts och en del gick till drottningens gunstlingar som till exempel Magnus Gabriel de la Gardie, olika kungliga bibliotekarier som Vossius med flera och till drottningens kammartjänare och andra mer eller mindre förtjänta. Stora mängder dyrbarheter smugglade den flyktande drottningen med sig till Holland och Rom några år efter fångsten. En del gick till olika gymnasier i Uppsala, Åbo, Pernau, Västerås och Strängnäs samt till Storkyrkan i Stockholm. Delar av samlingarna förstördes vid slottsbranden i Stockholm 1697 och genom bränder i Åbo 1827 och i Strängnäs 1864. Kanske kan man säga, "lätt fånet, lätt förgånget".

Åtskilligt av plundringgodset finns kvar här i landet. Tavlor och annat på Nationalmuseum och andra museer som i Göteborg och Linköping, i olika institutioner, som universiteten i Uppsala och Stockholm och på olika slott som till exempel Gripsholm, Sävstaholm och Skokloster med flera.

Den som kommer till Drottningholms slott kan ännu i denna dag som i dag är, njuta eller förfasas, vilket man vill men helst det sista, över svenskarnas framfart i Prag. Vi tänker då på de stora fontänfigurerna i slottsparken, utförda av mästaren Adrian de Fries. Även denna grupp har en gång haft sin hemvist i kejsarens Prag, men inte heller så pass stora ting skonades. De plockades helt sonika ner och fördes till en för figurerna helt främmande miljö. Numera bör de för den förbipasserande påminna om stöld och skoningslös plundring i trettioåriga krigets elfte timme, ty någon kulturalstrande bakgrund av svenska händer har de som antytt inte. Men ändå visas de upp som om de hört till Sverige och svenskarna från början, och det är väl därför man inte i onödan nämner något om hur de en gång i tiden kom till det konstfattiga landet i norr.

Delar av Wrangels byte från Prag härbärgeras nu för tiden på Skokloster. Av Wrangels egenhändiga rustkammarförteckning kan man se, att han även fick kungliga gåvor för sina insatser i Prag. Där framgår bland annat, att han av "generalissimo zu Prag", alias Karl Gustav sedermera med en romersk X mellan förnamnen, fått en så kallad wenderbössa.

På Skokloster förvaras också ett par tavlor av Rudolf II:s hovmålare Archimboldo och en berömd sköld, som numera kallas Skoklosterskölden. Den anses tillverkad av den böhmiske mästaren Eliseus Libaerts i mitten på 1500-talet. Bland Wrangels "krigs- eller plundrings by ten" från Prag finns också ett konstverk av Rudolf Colloredo och en del porträtt av medlemmar i den habsburgska familjen.

August Strindberg säger i "En blå bok": "- - Men bara man talar om detta, så rasa hedningarne, icke som inför majestätsbrott utan som för hädelse. De döda regenterna ha upphört att räknas till historien, de äro gudar och deras minne är religion.- -"

De skånska landskapen hörde inte till Sverige under denna tid och vi har därför ingen del i denna svenska rövarhistoria!